

## הערכת תפקודי הורות

דוד יגיל<sup>1</sup>

### תקציר

המאמר דן במורכבות ובבעייתיות של מדידה והערכה של מסוגלות הורית בכלים הפסיכו-דיאגנוסטיים המקובלים, ובצורך לפתח כלי-הערכה ייעודיים למטרה זו. בהמשך לכך, מוצג כלי-הערכה חדש אשר נועד לבדוק כיצד תופס כל אחד מההורים את תפקידי האב ואת תפקידי האם, ומהי הערכתו בנוגע ליכולתו וליכולת של ההורה האחר למלא תפקידים אלה. כלי זה נבנה במתכונת של שאלון דיווח-עצמי, חצי מובנה, אשר מורכב משני חלקים: חלק המתייחס למושג "אימא טובה" וחלק אחר המתייחס למושג "אבא טוב". במחקר ראשוני שממצאיו מובאים בזה, נבדקה תרומתו של השאלון הן במישור הייעוצי/טיפולי והן ביכולתו לסייע להבחנה בתרומת כל אחד מההורים למצבים בהם התפתח "סינדרום ההתנכרות להורה". את השאלון מילאו 18 זוגות הורים שהיו נתונים בהליכי גירושין ותהליך ייעוצי ו/או משפטי בסוגיות של משמורת והסדרי-ראייה. עשרה מבין זוגות ההורים היו מאופיינים בגירושין עתירי-קונפליקט, ואחד או יותר מהילדים סירב לפגוש את ההורה שאינו משמורן. הממצאים מלמדים כי לכלי זה קיימת תרומה בולטת ומשמעותית, מעבר למידע העשוי להתקבל מהראיון הקליני המקובל. תרומה זו מתבטאת הן בדיווח-עצמי אותנטי של הנבדקים בנוגע לתפיסתם את תפקידי האב והאם, והן בהערכתם הכמותית הנוגעת ליכולתם וליכולת של ההורה האחר למלא תפקידים אלה. נוסף לכך, כלי זה נמצא תקף הן מבחינת תקפות התוכן ותקפות הפנים שלו והן מבחינת תקפות הניבוי/הבחנה בין מקרים בהם קיימת התנכרות להורה לבין מקרים שבהם לא קיימת תופעה זו.

**מילות מפתח:** מסוגלות הורית, תפקידי הורים, תפקודי הורות, סינדרום התנכרות להורה, משמורת, פסיכולוגיה משפטית, חוות-דעת פסיכולוגית.

בשנים האחרונות קיימת דרישה גוברת בבתי-המשפט לקבלת חוות-דעת של מומחים מתחומי בריאות הנפש בעניינים של מסוגלות הורית (Butcher, 2002; Stahl, 2002). תופעה זו קיימת גם בבתי-המשפט לענייני משפחה בישראל. אולם יחד עם זאת, קיימת בעייתיות בהגדרת המושג "מסוגלות הורית" הן מההיבט הנומינלי והן מן ההיבט האופרציונלי.

א. בשעה שמסוגלות הורית נתפסת כנתון בסיסי הקיים אצל כל בוגר הבריא בגופו ובנפשו, הרי "חוסר מסוגלות הורית" אינו מהווה תסמונת פסיכו-פתולוגית או פסיכיאטרית מוכרת. הוא אינו מופיע במדריך הפסיכיאטרי האמריקאי למיון הפרעות נפשיות (DSM-IV) ולמעשה הוא מבוסס על נורמה חברתית, בעלת אופי איכותי ולא כמותי.

ב. מסוגלות הורית אינה תכונה דיכוטומית שניתנת לאבחנה קטגורית "יש או אין", אלא מדובר למעשה ברצף שבין שני קצותיו ניתן למקם את ההורה בנקודה כלשהי. כאן מתעוררת השאלה: האם קיימת נקודת-חתך מוסכמת ומקובלת על פני רצף זה? כך לדוגמה נשאל את עצמנו כיצד יש להתייחס למצב של מסוגלות הורית חלקית שבו הורים אינם מסוגלים להיענות לצרכיו הכלכליים או הרגשיים והחינוכיים של בנם במישור היום-יומי, אך מסוגלים לארח אותו בביתם ולהעניק לו תחושת שייכות בסופי שבוע, בצאתו לחופשות מפנימייה בה הוא שוהה?

<sup>1</sup> ראש החוג למדעי ההתנהגות במכללה האקדמית עמק יזרעאל ע"ש מקס שטרן

ג. מסוגלות הורית, כמשתנה אישיותי, מורכבת מהיכולת למלא תפקידים רבים, הן בהווה והן בעתיד, בהתאם לצרכיו ההתפתחותיים של הילד. כלומר, יש צורך להעריך את מסוגלותו העתידית של כל הורה לספק את צרכיו ההתפתחותיים המשתנים של הילד, בתחום רחב של תפקודים הוריים. מכאן משתמע שלא ניתן "לכווץ" את כל מרכיבי התפקוד ההוריים, בהווה ובעתיד, לשתי קטגוריות: "מסוגלות הורית" ו"חוסר מסוגלות הורית", הואיל ולא ניתן להסתפק ברצף חד-ממדי אחד, בנוסח סולם גוטמן, אלא שיש צורך במערכת שיקולים רב-ממדית.

ד. מחקרים הנוגעים ליציבות ולעקביות באישיות מלמדים שהתנהגותו של היחיד אינה תוצר בלבדי של תכונות אישיות הקיימות אצלו מעבר לזמן ומעבר לסיטואציה, אלא היא תוצאה של אינטראקציה תמידית המתרחשת בין תכונותיו האישיות של היחיד לבין גורמים מצביים. סביר להניח שגם תפקודי-הורים אינם תוצר בלבדי של אותה תכונה הקרויה מסוגלות הורית, אלא תוצאה של אינטראקציה מורכבת בין מרכיבי אישיות של ההורה לבין מרכיבים מצביים כגון קיומו של בן-זוג תומך ומסייע; קיומה של משפחה מורחבת תומכת (הורים, אחים); מספר ילדים; גיל הילדים; מצבם הרגשי וההתנהגותי של ילדים אחרים במשפחה; גורמי-לחץ שאינם קשורים למשפחה; ועוד. חשיבותם של גורמים אלה והשפעתם על מסוגלותה ההורית של האם נדונות על ידי דנה מילי מאסס (2008) במאמרה "מסוגלות הורית: ביטוי לאינסטינקט הורי או לאינסטינקט של הישרדות".

לכך ראוי להוסיף את נטיותיו המולדות של התינוק, שאף הן עשויות להקל או עלולות להקשות על תפקוד ההורה, דוגמת ילדים בעלי רגישויות אורגניות, הפרעת קשב ויתר-פעילות (היפראקטיביות), ו/או צרכים מיוחדים אחרים. מכאן, סביר להניח כי לעתים הורה מסוים עשוי להיות "הורה טוב דיו" בהקשר משפחתי או זוגי מסוים או לאחד מילדיו, אך מאידך, הוא גם עלול לתפקד כהורה גרוע לילד אחר.

תרומה משמעותית, לקראת גיבוש הגדרה נומינלית בנושא זה, הרים השופט פורת (1991), שפיתח רשימה מפורטת של הנחיות למומחה האמור להגיש חוות-דעת מקצועית בנושא מסוגלות הורית: "היכולת לספק לילד צרכים פיזיים הולמים; מסוגלות לתכנן סדר יום; לספק לילד צרכים נפשיים והתפתחותיים בסיסיים; מסוגלות להבין את הצרכים הנפרדים המשתנים של הילד והעדפת צרכיו על צרכי ההורה; יציבות בהתנהגות ההורה; מסוגלות להיפרד מן הילד ולתת לו להתפתח ולהיות עצמאי; מסוגלותו להעניק לילד ערכים תרבותיים, חברתיים ומוסריים; מסוגלות להצבת גבולות לילד; מסוגלות לתקן נזקים וחסרים אצל הילד; התאמה להיות דמות הורית מספקת להפנמה חיובית של ערכים ודמויות אצל הילד" (מתוך: בלנק, ש' ואליצור, א' (1991) "ילדים בין כיסאות החוק". רפואה ומשפט, 4 עמ' 22). יגיל (2008) מציע לתמצת את המאפיינים האישיותיים הנדרשים למסוגלות הורית תקינה באמצעות ההגדרה הבאה: "יכולתו של ההורה להיענות באופן מותאם (ופרופורציונלי) לצרכיו הגופניים, הרגשיים והאינטלקטואליים של הילד, וזאת תוך כדי גמישות בהתאם לגיל הילד וצרכיו ההתפתחותיים המשתנים". נוסף לקריטריונים שהציע פורת (1991), מציע יגיל (2008) קריטריון נוסף והוא יכולת לאפשר לילד קשר תקין עם ההורה השני, תוך כדי עידוד זכותו של הילד לבטא רגשות של חיבה ואהבה כלפי ההורה האחר. יכולת שהיא חיונית לבריאותם הנפשית של ילדים במצב של הורים פרודים או גרושים (יגיל, 2003).

עתה נשאלת השאלה: כיצד יכול הפסיכולוג לאסוף מידע מהימן שישפוך אור על יכולתו הפוטנציאלית של ההורה לעמוד בקריטריונים אלה?

Butcher (2002) סבור כי מבחנים פסיכולוגיים עשויים להיות בעלי ערך רב יותר בבתי-משפט – הרבה יותר מאשר ראיונות או התרשמות של עדים – בתנאי שממצאיהם הם אובייקטיביים, ומספקים מידע תקף מעבר להתרשמות סובייקטיבית. בוצר' מזהיר מפני מספר כשלים העומדים

בפני פסיכולוגים הכותבים חוות-דעת לבית-המשפט, ומציין כי שני המבחנים הפסיכולוגיים שנמצאו שכיחים בשימוש לצורך מתן חוות-דעת אלה הם ה-MMPI ומבחן האינטליגנציה של וקסלר. מבחנים אלה אמנם נמצאו אובייקטיביים, והם עונים לדרישות של "הלכת דאוברט", שהיא הלכה משפטית הקרויה על שם פסק-דין בו נקבעה הלכה זו. בפסיקה זו קבע בית-המשפט בארה"ב את יסודות ההכרה במעמד העד המומחה: ידע, מיומנות, ניסיון והשכלה. נוסף לכך, קבע בית-המשפט כי עדות הסברה (Opinion) המובאת מפי מומחה, תיבחן לא על-פי עיקרון "ההסכמה הכללית" (דהיינו, האם הסברה מקובלת על כלל אנשי המקצוע), אלא על-פי הביסוס המדעי שלה. כלומר, באיזה מידה היא ניתנת לבדיקה, אישוש והפרכה. יתר על כן, לדעתו, שימוש בעיבוד ממוחשב של נתוני המבחן עשוי לסייע למומחה להגיע לפרשנויות (אינטרפרטציות) אובייקטיביות של ממצאי המבחן.

פורה (2005), בעקבות סהר (2004), סוקר את השינויים המהותיים שחלו בארה"ב בנושא עדות מומחים בעקבות "הלכת דאוברט", ולדעתו לשינויים אלה יש השלכות גם בנוגע לקבילותן של חוות-דעת פסיכולוגיות ופסיכיאטריות בבית-המשפט, הואיל והדרישה המשתמעת מכך מפסיכולוגים היא שהם ישתמשו רק במבחנים שיש להם בסיס מדעי. לדעתו, על הפסיכולוגים לזנוח את שיטת האבחון הקלינית המבוססת על מבחנים השלכתיים, ותחת זאת להשתמש בשיטה הסטטיסטית, המבוססת על מבחנים אובייקטיביים, כגון: שאלון האישיות הרב-תחומי של מינסוטה (MMPI), שאלון האישיות NEO-PI, ושאלון CBCL לילדים (Achenbach, 1991).

טענות אלה מייחסות חשיבות רבה לממצאי מבחנים פסיכולוגיים סטנדרטיים ומתוקננים – ואין כל ספק כי הדבר נכון במצב של הערכת נכות נזיר-קוגניטיבית, חומרת ההפרעה הנפשית או שאלת אי-שפיות – אך הן מתעלמות ממורכבותו של תהליך האבחון וההערכה בסוגיות של מסוגלות הורית, קביעת ההורה המשמורן והסדרי-הראייה במקרה של גירושין.

יתר על כן, טענות אלה בנוגע לעדיפות של שאלוני אישיות "אובייקטיביים" בהשוואה למבחני אישיות השלכתיים מתעלמות מממצאי מחקרים בנוגע להטיה הקיימת בשאלוני אישיות אלה, אשר נובעת מנטייה של הורים במצב זה להציג את עצמם באור חיובי. נטייה אשר גורמת לפגיעה בתוקף הניבוי של הסולמות השונים. במחקר בנושא זה שנערך על ידי Carr, Moretti & Cue (2005) נמצא כי סולמות התיקוף של ה-MMPI-2, של PAI (Morey, 1996), של CAPI (Milner, 1996) ושל CBCL (Achenbach, 1991) מצביעים על נטייה משמעותית של הצגה חיובית וכפי הנראה שקרית של עצמם. נוסף לכך, נמצא שלהטיה זו יש השפעה על הסולמות העיקריים. זו הסיבה ש-Carr et al. (2005) מזהירים מפני שימוש בשאלוני דיווח-עצמי שאין בהם סולמות תיקוף, ואף מציינים את חשיבות השילוב של מבחנים השלכתיים בנוסף לשאלוני-דיווח עצמי, כיוון שהמבחנים השלכתיים פחות מושפעים מהטיה זו.

לעניות דעתי, קיימת בעייתיות רבה בניסיון למדוד את הקריטריונים המופיעים בהגדרה נומינלית זו של מסוגלות הורית באמצעות המבחנים הפסיכולוגיים המקובלים כיום, הואיל ועל פניו נראה כי השימוש במבחנים אלה (בין אם במבחנים השלכתיים ובין אם במבחנים אובייקטיביים) עשוי לספק מידע רק בנוגע לחלק מקריטריונים אלה. לאמתו של דבר, בבדיקת הקריטריונים האחרים של המסוגלות ההורית, איננו עוסקים למעשה במדידה מדויקת (Measurement) של תכונות אישיות קבועות, אלא בהערכה (Assessment) בלבד של פוטנציאל התנהגותי. מכאן שקיימת חשיבות רבה לפיתוח כלי-הערכה/מדידה ייעודיים לתחום זה.

## שאלון להערכת תפקודי הורות

מן האמור לעיל בנוגע למסוגלות ההורית משתמע כי להיות הורה פירושו למלא תפקיד (ROLE) מורכב ביותר, המצריך יכולת למלא תפקודים (FUNCTIONS) רבים ושונים. בהקשר הפסיכולוגי-משפטי שבו נבדקת מסוגלותו של הורה מסוים למלא את תפקידו על הצד הטוב ביותר – במיוחד במצב של "גירושין עתירי קונפליקט" (לויטה, 2008) – קיימת להערכתי חשיבות לבדיקת מצבו הנפשי ובשלותו הרגשית של ההורה, ובין היתר, עולה גם חשיבותם של משתנים נוספים הקשורים לתפיסת תפקיד ההורה: האופן שבו הוא תופס את תפקידו כאב או כאם; הערכתו את יכולתו למלא את הפונקציות הללו; כיצד הוא תופס את תפקידי ההורה האחר; והערכתו את יכולתו של ההורה האחר למלא את תפקידו.

תפיסת תפקידי ההורה האחר והערכת יכולתו של ההורה האחר למלא את תפקיד האם או את תפקיד האב מהווים להערכתי נדבך חשוב בהערכת הדינאמיקה והאינטראקציה המשפחתית ועשויים לשפר את יכולת הניבוי שלנו הן בנוגע למצבו הנפשי של ההורה במצבים של גירושין עתירי-קונפליקט והן בנוגע ליכולתו לאפשר לילד קשר תקין עם ההורה השני, תוך כדי קבלת זכותו של הילד לבטא רגשות של חיבה ואהבה כלפי ההורה האחר. יכולת שלדעת (Stahl, 2002) מהווה את אחד המאפיינים האישיותיים הבסיסיים הנחוצים להורות טובה דיה. הערכה של יכולת זו עשויה, בין היתר, לתרום לקבלת ההחלטה במצב שבו נשקלת השאלה: מי מבין שני ההורים עשוי להיות הורה משמורן טוב יותר? כידוע, הכלים הפסיכו-דיאגנוסטיים המקובלים כיום, אינם מאפשרים לפסיכולוג להעריך נכונה אפיונים אלה, ואף אינם תורמים ליכולת החיזוי של הפסיכולוג בנוגע לשדרים שכל אחד מההורים ישדר לילד ביחס להורה האחר במצבים של גירושין עתירי-קונפליקט.

ניסיוני הקליני מלמד כי ההשפעה ההרסנית של תופעת ה"גירושין עתירי קונפליקט" מתבטאת לעתים קרובות גם בסינדרום ההתנכרות להורה (ברגמן, ז' וויצטום, א' 1995; Gardner, 1987). במרבית המקרים שבדקתי, ניתוח של עובדות החיים של המשפחה מלמד כי לא מדובר בתופעה טבעית של התנכרות להורה מתעלל, אכזר ורע לבב, אלא, תהליך של הזדהות-יתר של הילד עם אחד ההורים, תוך שימוש במנגנון ההגנה של פיצול – אותו מנגנון שבו נוקט אחד ההורים או שניהם נוקטים בו.

לעתים קרובות אנו עדים למצב שבו הורה משמורן מעודד בעקיפין את הניכור של הילד כלפי ההורה האחר, ואף מפיק מזה "רווחים" רגשיים שונים, כגון: תרומה להוקרה העצמית שלו כהורה, חיזוק הקשר הסימביוטי/תלותי של הילד בו, התעללות נפשית בהורה האחר, ועוד. יתר על כן, אותו הורה מציין שאין לו יכולת להכריח את בנו לקיים את המפגשים עם ההורה האחר ו/או שאין זה מתפקידו. לא אחת נדמה לנו כי מאחורי הילד המתנכר קיים הורה אחד ש"מושך בחוטים" ומתעלל בהורה האחר.

על מנת לזהות ולטפל בדינאמיקה זו, אנו זקוקים לכלי-הערכה שישפכו אור על תפיסת ההורים את עצמם כ"אבא" או כ"אימא", ואת תפיסתם את ההורה האחר.

כיום, נהוג להסתייע בראיון של ההורים לשם קבלת מידע בסוגיות אלה. אולם, לראיון פתוח (בלתי-מובנה) קיימים חסרונות רבים, עקב העדר סטנדרטיזציה והסכנה לרמה נמוכה של מהימנות בין מעריכים/שופטים.

על מנת להתגבר על חסרונות אלה, נבנה שאלון דיווח-עצמי, במתכונת של שאלון חצי-מובנה, אשר מורכב משני חלקים: חלק המתייחס למושג "אימא טובה לילדיה" וחלק שני המתייחס למושג "אבא טוב לילדיו". בשאלון זה, כל אחד מההורים התבקש למלא תחילה בכתב-ידו את התכונות והתפקידים שלדעתו צריכים לאפיין את ההורה בן-מינו: האם התבקשה לציין את התכונות ואת התפקידים שלדעתה צריכים לאפיין "אימא טובה לילדיה". לעומתה, האב התבקש לציין את

התכונות והתפקידים שלדעתו צריכים לאפיין "אבא טוב לילדיו". נוסף לכך, הם התבקשו לציין ליד כל אחד מהפריטים אותם רשמו, מהו הציון המגיע להם להערכתם, בטווח של 1 (נמוך מאוד) עד 10 (גבוה מאוד). לאחר מכן, אותו הורה התבקש להתייחס לתפקידי ההורה האחר: למלא בכתב-ידו את התכונות והתפקידים שלדעתו צריכים לאפיין את ההורה בן-המין השני ("אימא טובה לילדיה" או "אבא טוב לילדיו") ולציין על אותו טווח ציונים מהו הציון המגיע לדעתם לאבי/לאם ילדיהם על כל אחד מהתפקידים והתכונות אותם רשמו.

## שיטה

השאלון הועבר ל-18 זוגות הורים שהיו בתהליך ייעוצי ו/או משפטי בסוגיות של משמורת והסדרי-ראייה. עשרה מבין זוגות ההורים היו מאופיינים בגירושין עתירי-קונפליקט, ואחד או יותר מהילדים בקרב משפחות אלה סירב לפגוש את ההורה שאינו משמורן. במרבית המקרים הללו, ההורה המשמורן טען ברמה הגלויה כי הוא/היא מבינים את חשיבות הקשר של הילדים עם ההורה האחר, אך אין הם יכולים/רוצים לכפות זאת על הילד או שאין זה מתפקידם "לגונן" על שמו הטוב של ההורה האחר, שפגע או עדיין פוגע בילד בחוסר התייחסות רגשית נאותה, חוסר עקביות בקיום הסדרי הראייה, התעלמות מצרכיו הרגשיים והחומריים של הילד, וכיו"ב.

לאחר שלב הראיון הראשוני שנערך לכל אחד מההורים, התבקשו הם למלא תחילה את החלק הנוגע לתפקיד שהם ממלאים, כלומר, האם התבקשה למלא את החלק שמתייחס ל"אימא טובה לילדיה" ורק לאחר מכן את החלק שמתייחס ל"אבא טוב לילדיו". לעומת זאת, האב התבקש תחילה למלא את החלק שמתייחס ל"אבא טוב לילדיו" ורק לאחר מכן את החלק שמתייחס ל"אימא טובה לילדיה".

המידע שהתקבל משאלונים אלה סיפק למומחה נתונים משמעותיים הן לתהליך ההערכה של מסוגלותם ההורית של ההורים והן לתהליך הייעוצי/טיפולי בחלק מהמקרים בהם התקיים הליך זה. בשלב הבא, שבו הצטברו 18 זוגות שאלונים, הוחלט לבדוק באופן בלתי-תלוי האם שאלונים אלה מאפשרים למי שלא היה מעורב בתהליך ההערכה ואין לו נתונים בנוגע לאינטראקציה המשפחתית לזהות נכונה באלו מקרים קיימת תופעה של התנכרות להורה. לשם כך, נמסרו השאלונים לשני מעריכים שהתבקשו בנפרד לקרוא (בעילום שם) את הכתוב בשאלונים ולמין אותם לשתי קבוצות: שאלונים בהם קיימת תופעה של התנכרות להורה ושאלונים בהם לא קיימת התנכרות.

## ממצאים

**תרומת השאלונים לתהליך ההערכה והייעוץ:** העיון בתכונות ובתפקידים שרשמו ההורים תרם תרומה רבה להבנת תפיסת התפקיד שלהם כהורה ותפיסת תפקידו של ההורה האחר. על בסיס מידע זה ועל בסיס הציונים שהם נתנו לעצמם ולהורה האחר ניתן היה לקיים בחלק מהמקרים דיאלוג קונסטרוקטיבי בין ההורים ותהליך ייעוצי שהוביל להסכמות ולשיתוף פעולה ביניהם. אולם, במקרים של גירושין עתירי-קונפליקט שבהם גם ניכרה תופעת ההתנכרות להורה, תהליך הייעוץ עלה על שרטון, הואיל ומתשובות אחד ההורים או שניהם ניתן היה ללמוד על מצבים פתולוגיים בהם מופעל מנגנון של פיצול, ובו ההורה תופס את עצמו כהורה טוב באופן מוחלט ואת ההורה האחר כהורה רע מיסודו. לצורך המחשה של התועלת במידע המתקבל משאלונים אלה, יוצגו להלן שתי דוגמאות:

**דוגמא א':** גליה ומשה (שמות בדויים) הם הורים גרושים לשני ילדים: הבכור בן 17 נמצא במשמורת אביו ומתנכר לאמו, והצעיר הוא בן 12, שנמצא במשמורת האם ומסרב לפגוש את אביו. ההורים,

ילידי מדינות חבר העמים, עלו ארצה בשנות ה-90. האם ספורטאית לשעבר וכיום מורה לספורט. האב מהנדס. גליה פירטה בשאלון את התכונות והתפקידים של "אימא טובה": לתת אהבה, לתת לילד הרגשה שהוא טוב, לעשות ספורט (עם הילד), ללמד אותו בצורה רגועה, ללמוד יחד עם הילד, לחיות חיים של ילד, לתת לחיים טעם טוב, לתת טעם ללימודים וגם לעבודה. הציון שהיא נתנה לעצמה בכל הפריטים הללו היה 10. ומיהו האבא הטוב לדעתה? בהקשר זה היא רשמה את התכונות והתפקידים הבאים להלן ובסוגריים מופיע הציון שהיא נתנה לאב: לתת אהבה (1), לתת "חיים שקטים" (1), לתת הרגשה לילד שהוא טוב (1), לשמור על המשפחה (2), ללמד ילד בצורה רגועה (4), ללמד להתנהג יפה (3), לעשות ספורט (2), ללמוד הרבה (2), לא אלים נגד ילד ואימא (1).

משה מפרט את התכונות והתפקידים של "אבא טוב" ונותן ציונים לעצמו: אוהב את הילדים (10), מלמד עקרונות של החיים (8), משתתף בלימודים/משחקים (8), יודע לדרוש ולבדוק ביצוע (9), יודע לוותר (8), יודע לענות לבקשות וקפריזות (7), עומד לצידם של הילדים בכל מצב (10), מבין שהם לא צריכים לשחזר את החיים שלי, אלא ללכת בדרכם הם (10). בהמשך לכך, רשם משה את התכונות והתפקידים שלדעתו צריכים לאפיין "אימא טובה" ואת הציון שלהערכתו מגיע לגליה: אוהבת את ילדיה (7), נותנת דוגמא אישית חיובית (3), דואגת לבריאות (4), מפנקת (9), משתתפת בלימודים ומשחקים (2), מרגישה מסירות (3), עומדת לצידם בכל מצב (2).

עיון בנתונים אלה מלמד על קיומו של מנגנון הפיצול הן בקרב האם והן בקרב האב, עם הבדלים קלים ביניהם: גליה תופסת את עצמה כאימא טובה באופן מוחלט, ונותנת לעצמה ציון 10 בכל התחומים, ואילו את אבי ילדיה היא תופסת כרע מוחלט. משה תופס את עצמו כמי שממלא את תפקידי האב באופן חיובי, ומעניק לעצמו ציונים גבוהים, ואילו את גליה הוא תופס כמי שאינה ממלאה בצורה טובה את תפקידיה האימהיים, אם כי אצלו עוצמת הפיצול היא נמוכה יותר, וקיימת יותר דיפרנציאציה בתפיסת עצמו ובתפיסת גרושתו.

**דוגמא ב':** דינה ושמואל (שמות בדויים) הם בעלי השכלה אקדמאית שחזרו בתשובה ומנהלים אורח חיים חרדי. לאחר תהליך גירושין קשה, סירבו מרבית הילדים (מדובר במשפחה עתירת ילדים) לפגוש את אביהם. להלן תשובותיהם לשאלון:

**דינה** מנתה תכונות ותפקידים של "אימא טובה" ובסוגריים ציינה את הערכתה העצמית הנוגעת לאלה: בעלת אמונה שלמה (רק אלוהים יודע את הציון שלי), לעזור לילדים להגיע לתיקונם (רק ה' יודע), לדאוג לבריאותם (9-8), לדאוג להתפתחותם התקינה (9-8), לדאוג לפיתוח פוטנציאל הטמון בהם (9-8), חינוך לתורה ולמצוות (9-8), חינוך לדרך ארץ (9-8), חינוך לעצמאות במעשים ובמחשבה (9), עזרה ותמיכה בבעיות מכל סוג שקמים בדרכם (9-8), להיות דוגמת אישה (9-8), להיות אוזן קשבת (9-8), סבלנית (9-8), להיות דוגמא אישית בתור יהודייה ובן-אדם (9-8), בעלת לב (9-8), בעלת השכלה (9-8). בהמשך לכך, תיארה את התכונות והתפקידים הנדרשים מאבא טוב וציינה את הערכתה לאבי ילדיה: להיות בעל אמונה שלמה (רק ה' יודע), לעזור לילדים להגיע לתיקונם (רק ה' יודע), חינוך לתורה ולמצוות (0), חינוך לדרך ארץ (0), דאגה לבריאות (1), דאגה להתפתחות (1), דאגה לפיתוח הפוטנציאל שלהם (1), לבנים – להיות דוגמת גבר ובעל (1), עזרה ותמיכה בכל דבר. להיות "כתובת" (1), חינוך לעצמאות (1), להיות "אוזן קשבת" (1), סבלנות (1), להיות דוגמא אישית בתור יהודי ובן-אדם (0), בעל לב (1), בעל השכלה (8).

**שמואל:** תכונות ותפקידים של "אבא טוב" ובסוגריים הערכתו את עצמו על פי אלה: פרנסה (9), הקניית ערכים כלליים (8), הקניית ערכים גבריים לבנים (8), פיתוח חשיבה אנליטית (9), פיתוח יצירתיות, "ראש פתוח" (6), הקניית הרגשת בטחון ויציבות (6), יחס חם (4), פיתוח רגשי (4), פיתוח פיזי: תרגילים, משחקי כדור וכו' (4), לימוד עבודות שונות וכלי-עבודה – בעיקר לבנים (6), יחסי-אנוש: הקניית כבוד לזולת, למבוגרים, לאימא (6), שמירה על התנהגות ומשמעת (6), הקניית ידע, עזרה בלמודים (8), פיתוח הומור ושמחת-חיים (9).

להלן השקפתו של שמואל בנוגע לתכונות ותפקידים של "אימא טובה" ובסוגריים הערכתו בנוגע לדינה: טיפול יום-יומי: אוכל, לבוש וכד' (5), יחס חם (9), הקניית ערכים (5), הקניית כללי התנהגות והיגינה (6), הקניית הרגשת בטחון ויציבות (6), פיתוח רגשי (9), פיתוח פיזי וקשר עם רופא (7), פיתוח חשיבה ושפה (7), הקניית ידע, עזרה בלימודים (8), לימוד עבודות בית, במיוחד לבנות (6), יחסי-אנוש: הקניית כבוד לזולת, למבוגרים, לאבא (2), שמירה על התנהגות ומשמעת (6), פיתוח הומור ושמחת-חיים (2). גם במקרה זה, מתקבלת תמונה דומה, שבה כל אחד מההורים תופס את עצמו באופן חיובי יותר מן ההורה האחר מבחינת יכולתו למלא את תפקידו כאב או כאם. כמו כן, גם בדוגמה זו ניתן ללמוד על קיומו של מנגנון הפיצול בקרב האם: דינה תופסת את עצמה כאימא טובה ונותנת לעצמה ציון 8-9 בכל התחומים, ואילו את אבי ילדיה היא תופסת כרע מוחלט ומעניקה לו ציון 0-1 ברוב התחומים, פרט להיותו "בעל השכלה". שמואל לעומתה אומנם תופס את עצמו כמי שממלא את תפקידי האב באופן חיובי, אך גם מסוגל להבחין בחולשותיו ולהעניק לעצמו ציונים נמוכים בחלק מהתכונות. בדומה לכך, למרות שהוא תופס את דינה כמי שאינה ממלאה בצורה טובה את כל תפקידיה האימהיים, ניתן לראות כי אצלו עוצמת הפיצול היא נמוכה יותר, וקיימת יותר דיפרנציאציה בתפיסת תכונותיה ותפקודיה של גרושתו.

בשתי דוגמאות אלה – המשקפות תפיסות ועמדות של ההורים במצבים עתירי קונפליקט שבהם קיימת תופעה של התנכרות להורה – אנו רואים עד כמה דומים בני-הזוג בתפיסת התכונות והתפקידים שלדעתם צריכים לאפיין הורה טוב, אך לעומת זאת, קיים פער ניכר בין ההערכות החיוביות שהם מייחסים לעצמם לבין ההערכות שהן מייחסים להורה האחר. לא פלא, שבמצב קונפליקטואלי זה יעדיפו הילדים לאמץ לעצמם את השקפתו של ההורה המשמורן ולהימנע מקיום קשר כלשהו עם ההורה האחר שנתפס באופן כה שלילי על-ידי ההורה שהם נתונים למשמורתו. בשתי הדוגמאות הללו, שבהן האם היא ההורה המשמורן ואחד או יותר מהילדים מתנכר לאביו, האמהות אינן מסוגלות לעמוד בקריטריון שצוין לעיל בנוגע ל"יכולת לאפשר לילד קשר תקין עם ההורה השני, תוך כדי עידוד זכותו של הילד לבטא רגשות של חיבה ואהבה כלפי ההורה האחר".

**תקפות ומהימנות:** על אף שמדובר במדגם קטן יחסית, ניתן לראות על פניו באופן ברור כי שאלונים אלה עונים בצורה טובה לדרישות המקובלות הן מבחינת תקפות התוכן (Content validity), שפירושה באיזה מידה כלי המדידה אכן מודד את כל עולמות התוכן של המשתנה הנמדד) והן מבחינת תקפות הפנים (Face Validity), כאן מדובר בתקפות הנאמדת בידי "מומחים" בנוגע לתכני המבחן כדי לראות אם הם הולמים "על פניהם". זהו נוהל מעורפל למדי לתיקוף המבחן ובגלל הסובייקטיביות הטבועה בו, הוא משמש בדרך כלל רק בשלבים הראשוניים של בניית המבחן).

היבט אחר שנבדק במחקר-מוקדם זה הוא תקפות הניבוי (Predictive Validity). כאן מדובר בתקפות אמפירית המבוססת על מקדם המתאם בין ציון המבחן לבין קריטריון שאותו רוצים לנבא. במקרה דנן, היכולת להבחין בין מקרים בהם ילד מתנכר לאחד ההורים, לבין מקרים בהם לא קיימת תופעה זו על אף קיומו של מתח ביחסים בין ההורים. כאמור לעיל, השאלונים נמסרו בזוגות, אנונימית, לשני מעריכים, שהתבקשו לציין באיזה מקרים לדעתם קיימת תופעה של התנכרות להורה. ממצאי בדיקה זו הראו שאחד המעריכים זיהה נכונה 9 מתוך 10 המקרים שבהם קיימת תופעה זו, בעוד שהמעריך השני הצליח לזהות "רק" 8 מתוך עשרת המקרים. מכאן ניתן ללמוד הן על תקפות הניבוי והן על המהימנות הגבוהה של שני מעריכים בלתי-תלויים.

כלי המדידה וההערכה הפסיכו-דיאגנוסטיים המקובלים עשויים לתת לנו תמונה לגבי מבנה האישיות של ההורים, הדינאמיקה של האישיות, ומידת בריאותם הנפשית, אך לאמתו של דבר כלים אלה לא נועדו מלכתחילה לאבחון של מסוגלות הורית, ולרוב הם אינם עומדים בקריטריונים המקובלים של תקפות ומהימנות. בהעדר כלים **למדידה** מדויקת ואובייקטיבית של מסוגלות הורית, מקובל כיום לבצע **הערכה** של מסוגלות הורית באמצעות אבחנה פסיכו-דיאגנוסטיית או פסיכיאטרית של ההורים. הערכות אלה – שבעיקרן מושג דגש על בריאותם הנפשית של ההורים – חיוניות במצב שבו ידוע שילד מסוים נמצא בסיכון התפתחותי ונשקלת האפשרות להעבירו לאימוץ.

במקרים קיצוניים ברור שמצבים של פיגור שכלי, ומצבים כרוניים של דיכאון וסכיזופרניה מעידים על ליקויים חמורים ביותר בכושרי-ההורות. אולם, גם במקרים אלה, אנו זקוקים לכלי-מדידה והערכה שיאפשרו להעריך נכונה את התפקודים ההוריים הלקויים; את עוצמת הפגיעה בתפקוד ואת משך הזמן של תפקוד לקוי או חוסר תפקוד של ההורה הפגוע; להעריך את יכולתו של בן הזוג לשמש בתנאים אלה, הן כבן-זוג תומך, והן כהורה "מספיק טוב" לילדיו; ולהעריך את יכולת התרומה של בני המשפחה המורחבת. במרבית המקרים שבהם מתבקשת חוות-דעת בעניין מסוגלות הורית, מדובר בהערכת מסוגלות הורית לצורך המלצות בענייני משמורת והסדרי-הראייה. סוגיית המסוגלות ההורית בדיונים משפטיים בשאלת ההורה המשמורן, אמנם אינה כה גורלית כמו במשפטי-אימוץ, אך מצריכה גם כאן ידע, השכלה וניסיון, ולא רק מיומנויות של העברה, ציניון, ואינטרפרטציה של מבחנים פסיכולוגיים. לאמתו של דבר, גם בשאלות של משמורת, קל יחסית לתת חוות-דעת החלטית במצב שבו קיימות הפרעות נפשיות חמורות ו/או הפרעות תפקודיות חמורות אצל אחד ההורים, דבר שמבהיר את עדיפותו של ההורה היותר בריא מבחינה נפשית ו/או שמתפקד טוב יותר. אולם, לא כן הדבר כאשר שני ההורים הם בעלי מסוגלות הורית תקינה או רחמנא לצלן, כאשר לשני ההורים יש רמה נמוכה יחסית של מסוגלות הורית. קבלת החלטות בשאלות הנוגעות למי יהיה ההורה המשמורן ומה יהיו הסדרי-הראייה של ההורה האחר עם ילדיו – היא תהליך מורכב במיוחד במצבים של גירושין עתירי-קונפליקט שבהם לא ניתן להגיע להסכמה בין ההורים בסוגיות אלה, וחמור מכך המצב כאשר קיימת תופעה של התנכרות להורה.

במקרים בהם לא מתקבלת אבחנה פסיכולוגית חד-משמעית אשר מעידה על העדר מסוגלות הורית של אחד ההורים, מוצע בזה להתבסס על הידע הפסיכולוגי שהצטבר בספרות המקצועית, בנוגע למאפיינים האישיותיים הבסיסיים הנחוצים להורות טובה דיה, ובהתאם לכך, לשקול מי הוא ההורה שעשוי להיות הורה משמורן טוב יותר. פירוט תנאים אלה מופיע גם אצל יגיל (2008). בהקשר זה קיימת חשיבות ליכולתו של כל אחד מההורים ובמיוחד זו של ההורה המשמורן, לאפשר לילד קשר תקין עם ההורה השני, תוך כדי עידוד זכותו של הילד לבטא רגשות של חיבה ואהבה כלפי ההורה האחר. זאת במיוחד לאור חשיבותו של מרכיב זה בנוגע לבריאותם הנפשית וליכולת ההסתגלות של ילדים להורים גרושים (יגיל, 2003).

בעבודה זו, נבדקה התרומה של כלי הערכה חדש אשר נועד לבדוק כיצד תופס כל אחד מההורים את תפקידי האב ואת תפקידי האם, ומהי הערכתו בנוגע ליכולתו וליכולת של ההורה האחר, למלא תפקידים אלה. כלי זה נבנה במתכונת של שאלון דיווח-עצמי, חצי מובנה, אשר מורכב משני חלקים: חלק שמתייחס למושג "אימא טובה לילדיה" וחלק אחר שמתייחס למושג "אבא טוב לילדיו". את השאלון מילאו 18 זוגות הורים, שהיו בתהליך ייעוצי ו/או משפטי בסוגיות של משמורת והסדרי-ראייה. עשרה מבין זוגות ההורים היו מאופיינים בגירושין עתירי-קונפליקט, ואחד או יותר מהילדים סרב לפגוש את ההורה שאינו משמורן. ניתוח ממצאי מחקר ראשוני זה מלמד כי לכלי זה קיימת תרומה בולטת ומשמעותית, מעבר למידע שעשוי להתקבל מהראיון הקליני המקובל. תרומה זו מתבטאת הן בדיווח-עצמי אותנטי של הנבדקים בנוגע לתפיסתם את תפקידי האב והאם, והן בהערכתם הכמותית בנוגע ליכולתם וליכולת של ההורה האחר למלא תפקידים אלה. הערכות אלה



מאפשרות לנו לזהות באופן מובהק את קיומו של מנגנון הגנה של פיצול בקרב אחד ההורים או שניהם, ולהבין את השלכותיו על הדינאמיקה המשפחתית ועל התפתחות תופעת ההתנכרות להורה. מצאנו גם שכלי זה תקף הן מבחינת תקפות התוכן ותקפות הפנים שלו והן מבחינת תקפות הניבוי/הבחנה בין מקרים בהם קיימת התנכרות להורה לבין מקרים שבהם לא קיימת תופעה זו.

ממצאים אלה תואמים את הצעתו של Butcher (2002) לפתח מבחנים פסיכולוגיים אובייקטיביים שיספקו מידע תקף מעבר להתרשמות סובייקטיבית. מבחנים אלה עשויים לדעתו להיות בעלי-ערך רב יותר בבתי-משפט – הרבה יותר מאשר ראיונות או התרשמות של עדים. הנתונים המתקבלים מהכלי המוצע בזה, חיוניים לשלב שבו המומחה המגיש חוות-דעת לבית-המשפט בענייני משמורת והסדרי-ראייה – עוסק בהערכה של כל הנתונים שאסף באמצעות ראיונות, תצפיות ומבחנים פסיכולוגיים (Skaft, 1985). בדומה לכך, גם Stahl (2002) סבור כי חוות-דעת פסיכולוגית בענייני משמורת והסדרי ראייה מצריכה לא רק ידע בכלים פסיכו-דיאגנוסטיים, אלא גם הבנה בענייני הדינאמיקה המשפחתית של ההורים הגרושים, הבנה בתיאוריות פסיכולוגיות התפתחותיות, יכולת לאסוף ולנתח מידע ממקורות שונים, ויכולת להגיש חוות-דעת תמציתית ומדויקת לבית-המשפט. לדעתו, יש לשים דגש מיוחד על השאלה: באיזה מידה הורה זה או אחר עשוי להתאים ולספק באופן אופטימאלי את צרכיהם ההתפתחותיים של הילדים.

בסיכומו של דבר, עלינו לזכור כי מומחיות בפסיכולוגיה משפטית לצורך מתן חוות-דעת לבית-המשפט אינה מסתכמת במיומנות של העברה ופירוש מבחנים פסיכו-דיאגנוסטיים (בין אם הם מבחנים השלכתיים ובין אם הם מבחנים אובייקטיביים), אלא כוללת יכולת ליישם באופן אינטגרטיבי ידע תיאורטי ומחקרי מתחומים פסיכולוגיים שונים (פסיכולוגיה התפתחותית, תיאוריות של אישיות, פסיכו-דיאגנוסטיקה, פסיכופתולוגיה, ועוד) יחד עם מידע שמתקבל מכלי-הערכה ומדידה ומעובדות החיים של המשפחה. יכולת זו היא אשר נחוצה להכנת חוות-דעת פסיכולוגית עבור בית-המשפט, והיא גם זו אשר עשויה להגביר את האמון של המערכת המשפטית בפסיכולוגיה המשפטית ובמומחיותם של אלה אשר כותבים חוות-דעת פסיכולוגיות עבור ביהמ"ש.

## **מקורות:**

- בלנק, ש' ואליצור, א' (1991). ילדים בין כיסאות החוק. רפואה ומשפט, 4, 21-25.
- ברגמן, ז' וויצטום, א' (1995). חטיפת ילד בידי הורה והתסמונת של התנכרות להורה. שיחות, ט(2), מרץ, 115-130.
- יגיל ד' (2003). יעוץ להורים גרושים. רפואה ומשפט, 29, 175-181.
- יגיל ד' (2008). שיקולים ולבטים באבחון מסוגלות הורית. בתוך: יגיל, ד', כרמי, א', זכי, מ', ולבני, ע' (2008). סוגיות בפסיכולוגיה, משפט ואתיקה. תל-אביב: דיונון מבית פרובוק בע"מ.
- לויטה, ז' (2008). גירושין עתירי-קונפליקט: היבטים קליניים ופרקטיים. בתוך: יגיל, ד', כרמי, א', זכי, מ', ולבני, ע' (2008). סוגיות בפסיכולוגיה, משפט ואתיקה. תל-אביב: דיונון מבית פרובוק בע"מ.
- מאסס, מ' (2008). מסוגלות הורית: ביטוי ל"אינסטינקט הורי" או ל"אינסטינקט של הישרדות". בתוך: יגיל, ד', כרמי, א', זכי, מ', ולבני, ע' (2008). סוגיות בפסיכולוגיה, משפט ואתיקה. תל-אביב: דיונון מבית פרובוק בע"מ.
- סהר, א' (2004). האם חל שינוי במבחני ראייה בעניין שבמדעי? ע"פ 4682/01 גבריאלי לוי ומשה עטייה נ' מדינת ישראל. רפואה ומשפט, 30, עמ' 166.

פורת, א' (2005). השפעת השינוי בדיני הראיות על חוות הדעת והאבחון הפסיכולוגי בארה"ב ובישראל. *רפואה ומשפט*, 32, 111-116.

פורת, ח' (1991). הנחיות בית המשפט המחוזי לחו"ד מומחה לגבי מסוגלות הורית. *רשימת הנחיות*, 1-5.

Achenbach, T. M. (1991). *Manual for the child's behavior checklist*. Burlington, VT: University of Vermont.

Butcher, J. N. (2002). Assessment in forensic practice: An objective approach. In: Brent Van Dorsten (Ed.). (2002). *Forensic psychology: From classroom to courtroom*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers. pp. 65-82.

Carr, G. D., Moretti, M. M. & Cue, B. J. H. (2005). Evaluating parenting capacity: Validity problems with the MMPI-2, PAI, CAPI, and ratings of child adjustment. *Professional Psychology: Research and Practice*, 36 (2), 188-196.

Gardner, R. A. (1987). *The parental Alienation Syndrome and the differentiation between fabricated and genuine child Sexual Abuse*. Cresskill, NJ, Creative Therapeutics.

Milner, J. S. (1986). *The child abuse potential inventory: Manual*. 2<sup>nd</sup> Ed., Webster, NC: Psytec.

Morey, L. C. (1996). *An interpretive guide to the personality assessment inventory*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.

Skafta, D. (1985). *Child's custody evaluations: A practical guide*. London: Sage Pub.

Stahl, P. M. (2002). Child custody evaluations. In: Brent Van Dorsten (Ed.). (2002). *Forensic Psychology: From Classroom to Courtroom*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers. 171-178.